

OSMANLI DEVRİ DENİZLİ'DE ŞİĞİR VEBASI: VEBÂ-YI BAKARÎ

THE CATTLE PLAGUE IN THE OTTOMAN ERA IN DENİZLİ: VEBÂ-YI BAKARÎ

Kamuran ŞİMŞEK*

Geliş Tarihi/Received:29.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:08.12.2019

ŞİMŞEK, Kamuran, ,(2020), "Osmanlı Devri Denizli'de Sığır Vebası: Vebâ-yı Bakarî", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/l, ss. 2068-2080.

Öz

Sığır vebası, tarih boyunca hayvan hastalıkları arasında en önemli kayıplara sebebiyet vermiş hastalıkların başında gelmiştir. Büyükbaş hayvanlarda görülen bu hastalık virüs aracılığıyla hızlı bir biçimde genişleyerek çok sayıda hayvanın ölümüne neden olmuştur. Asya merkezli sığır vebası salgını ilk önce Avrupa'da etkili olmuş ve geniş çapta manda ile sığırın telef olmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum Avrupa'da hayvan hastalıkları konusunda uzmanların yetişmesini amaçlayan veterinerlik okullarının kurulmasının önünü açmıştır. Ayrıca milletlerarası kongre ve toplantılar düzenlenerek salgının ortaya çıkma ve yayılma sebepleri hakkında görüşmeler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde sığır vebası ise farklı dönemlerde etkili olmakla birlikte özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Balkanlar üzerinden Anadolu'ya yayılmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı coğrafyasının pek çok bölgesinde etkili olan veba salgını devletin ekonomisine ve hayvancılığına büyük darbe vurmuştur. Bu çalışmada, Denizli'de meydana gelen sığır vebası salgınları ve Osmanlı Devleti'nin salgınlara karşı aldığı koruyucu önlemler hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Denizli, Salgın, Vebâ-yı Bakarî.*

Abstract

Rinderpest (cattle plague) is among the animal diseases that has caused the most important losses throughout history. This disease, which is seen among cattle, expands rapidly through the virus and gives rises to the death of many animals. The outbreak of cattle plague, believed to be originated from Asia, was first effective in Europe and caused a large number of buffalo and cattle to perish. This has laid the groundwork for the establishment of veterinary schools in Europe aimed at training specialists in animal diseases. Moreover, international congresses and meetings were held to discuss the reasons for the occurrence and spread of the epidemic. Though the cattle plague was effective in the Ottoman Empire in different periods, it spread to Anatolia over the Balkans, especially after The Russo-Turkish War of 1877–1878. From the last quarter of the 19th century, the plague epidemic, which was effective in many parts of the Ottoman geography, dealt a major blow to the economy and stockbreeding of the Ottoman State. This study aims to give information about cattle plague outbreaks in Denizli and precautionary measures taken by the Ottoman Empire against outbreaks.

Keywords: Ottoman Empire, Denizli, Epidemic, Cattle Plague.

*Dr. Öğretim Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli. e-posta: ksimsek@pau.edu.tr (orcid.org /0000-0003-3741-471X).

Giriş

Tarih boyunca insanlarda olduğu gibi hayvanlar arasında da salgın hastalıklar görülmüş ve bu salgınlar neticesinde geniş çaplı ölümler yaşanmıştır. Hayvanlardan tarım, ulaşım ve ticaret gibi çeşitli alanlarda istifade eden insanoğlu, en büyük yardımcılarının birden bire hastalanması ve çok geçmeden ölmesi üzerine büyük bir çaresizlik yaşamıştır. İlkçağlardan beri hayvan hastalıklarından haberdar olunmasına rağmen bunun sebepleri ve tedavi yöntemleri hakkında çok uzun süre hiçbir şey yapılamamıştır. Ancak bu salgınlar çok önemli bir olay olarak insanlık tarihinde geniş yer tutmuştur. Asya kökenli olan sığır vebası salgınları 18. ve 19. yüzyılda bütün dünyada etkili olarak binlerce büyükbaş hayvanın ölmesine sebep olmuştur¹. Sığır vebası neticesinde yaşanan ölümler nedeniyle toprağı süremeyen çiftçilerin tarımdan elde ettikleri gelirleri azalmıştır. Hayvanlardan sağlanan et, süt, yoğurt, peynir gibi gıda maddelerinin azalması neticesinde de büyük fiyat artışları yaşanmıştır. Tarımda yaşanan olumsuzluklar ekonomiyi de derinden etkilemiştir.

Sığır vebası hastalığına sebep olan virüs sağlıklı hayvanlara bulaşır bulaşmaz etkilerini hemen göstermez. Kuru yerlerde birkaç gün, nemli yerlerde ise bir ay kadar yaşayan virüsün, kan ve bağırsaklarda üremesiyle üç ile dokuz gün arasında değişen zaman aralığında hastalığın belirtileri başlar. Hastalığın ilk evresinde hayvanın iştahı azalır. Başı aşağıya doğru eğilen hayvanın tüyleri ürperir, cildi kurur. Gözleri yaşla dolu olduğu halde sık ve sıcak bir şekilde nefes alır verir. Sık sık öksürükle birlikte gittikçe iştahı azalır ve hareketleri ağırlaşmaya başlar. Hayvanın geviş getirmesi biterek vücudunda titremeler baş gösterir. Kötü kokulu ishal hastalığın ilk üç gününde ortaya çıkar. Eğer hastalanan hayvan inek ise, yukarıda anlatılanların dışında hamile olanlar yavrusunu düşürür ve sütü kesilir. Hastalığın sonuna doğru daha fazla terler ve ağzından akan salyalar çok kötü kokar. Daha da güçsüzleşen hayvan artık yattığı yerden bile kalkamaz. İshali daha da kötü kokulu ve kanlı cerahat gibi şeylerle karışık bir şekilde sık sık olur. Hayvanlar çoğunlukla hastalığın üçüncü ile yedinci gününe doğru telef olurlar. En dayanıklı olanları bile hastalık karşısında en fazla iki hafta yaşardı².

Avrupa'da görülen sığır vebası salgınları veteriner okullarının açılmasını sağlamıştır. 1711'de Macaristan'dan alınan bir öküz ile gelip bütün İtalya'ya yayılan sığır vebası neticesinde yaşanan ölümler karşısında Venedik Dükü, Bernardino Ramazzini adlı hekimi görevlendirmiştir. Ramazzini, yaptığı incelemelerin ardından hastalığın sadece hasta hayvanlar değil sağlam hayvanlar ile de taşınabileceğini anlamıştır. Ahırların bulaşıcı hastalığın kaynağı olduğunu tespit ederek buraların temiz tutulmasını, tütsülenmesini ve ölen hayvanların derin çukurlara gömülmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ancak Ramazzini, hastalığın sebebinin tanrının insanları cezalandırmasından başka bir şey olmadığını söylemiş ve dolayısıyla salgınla mücadele etmenin gereksiz olduğuna kanaat getirmiştir. İtalya'da aynı yıllarda sığır vebası ile ilgilenen diğer bir hekim ise Giovanni Lancisi'dir. Lancisi, vebanın küçük ve zararlı parçacıklarla sağlıklı olan büyükbaş hayvanlara geçtiğini, virüslerin hayvanların yanı sıra çoban ve veterinerler vasıtasıyla da sağlam sığırlara bulaştırılabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca sığır vebasının tedavisinin olmadığını anlamış ve bundan dolayı da hastalık bulaşan hayvanların derhal öldürülmesi gerektiğini belirtmiştir³.

1 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10/3-4, 1963, s. 222.

2 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülcenb", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, 2014, s. 4-5; Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, 39, Bahar 2016, s. 216-217.

3 Erk, agm, s. 224.

İtalya’da ortaya konulan çabaların takip edilmemesi ve yeterli önlemlerin alınmaması neticesinde hastalık 1714’te İngiltere’ye sıçramıştır. Saray hekimlerinden Thomas Bates, salgını incelemek ve kesin bir çözüm yolu bulmak için görevlendirilmiştir. Yaptığı incelemelerin ardından Bates, hastalığın sadece hasta sığırlarla değil bunlarla temas edenlerle de yayıldığını belirtmiştir. Hastalık bulaşan bütün sürünün itlaf edilmesi, ölen hayvanların yakılması, hayvan sahiplerine tazminat verilmesi ve ahırların dezenfekte edildikten sonra üç ay boyunca boş bırakılması gerektiğini ifade etmiştir. Bates’in çözüm önerileri karşılık bulmuş ve altı ay içerisinde veba salgını bertaraf edilmiştir. Ancak aynı zamanda Hollanda’da başlayan hastalık neticesinde 300.000 sığır telef olmuştur. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa’da sığır vebası önemli bir konu haline gelmiş hatta 1762’de Lyon’da açılan ilk veteriner okulunun açılmasındaki ana etken olmuştur. Claude Bourgelat’ın gayretleri ve XV. Louis’in sağladığı maddi destekle Fransa’da kurulan okula Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden pek çok öğrenci kayıt yaptırmıştır. Bu okulun kurulmasının ardından diğer ülkelerde de aynı amaçla faaliyet gösterecek eğitim müesseseleri tesis edilmiştir⁴. Vebâ-yı bakarî, 19. yüzyılda Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde hâkim olmaya devam etmiştir. 1828-1842 yılları arasında Macaristan’da 30.000; 1848-1864 arası Avusturya’da 75.000; 1866 yılında İngiltere ile Hollanda’da 156.000 ve 1873 yılında yeniden Macaristan’da görülerek 166.000 hayvanın kaybına sebep olmuştur⁵. 1885-1893 yılları arasında Rusya’da hemen her yıl tekrarlayan sığır salgınları neticesinde 1.793.032 büyükbaş hayvan telef olmuştur. Japonya’da 1892’de ortaya çıkan salgın 1908’de yeniden görülmüş ve toplamda 13.000 hayvan hastalığa yakalanmıştır. 1903 yılında Mısır’daki salgında 70.000 sığır etkilenmişken 1906 yılında bu sayı 500.000’e ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya’dan Karadeniz yoluyla Rusya’nın batısında etkili olan salgın çevre ülkelere de sıçrayarak 6.000.000 civarında sığır ve mandanın ölümüne sebep olmuştur⁶.

Osmanlı Devleti’nde Sığır Vebası

Halk arasında *sığır öleti*, *malkıran*, *mal ağrısı* ve *çor*⁷ gibi isimlerle ifade edilen sığır vebası, Osmanlı arşiv belgelerinde *vebâ-yı bakarî* şeklinde kullanılmıştır. Büyükbaş hayvanlar arasında görülen hastalık, 19. yüzyılda Osmanlı kentleri üzerinde derin tesirler yaratmıştır⁸. Osmanlı Devleti’nin tarım ve hayvancılık ile sağladığı ekonomisi sığır vebasının etkili olduğu dönemlerde sekteye uğramıştır. Devletin en büyük gelirlerinden bir tanesi olan hayvancılık salgın hayvan hastalıklarından kaynaklanan kayıplar neticesinde gelişme potansiyelinin oldukça altında kalmıştır.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde sığır vebası salgınları etkili olurken Osmanlı Devleti’nde hastalığa dair bilgiler 19. yüzyıldan itibaren öğrenilmeye başlanmıştır. 1847 yılından itibaren sığır vebası salgınları belli aralıklarla ortaya çıkmış ancak Osmanlı topraklarında vebâ-yı bakarînin çok ciddi manada görüldüğü dönem 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonrasında rastlanmıştır⁹. Gerçekten de savaşın ardından ülkenin doğusunda çok sayıda büyükbaş hayvanın ölümüne sebep olan salgın daha sonra memleketin birçok

4 Kasım Kırbiyık, “Baytarlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, s. 281.

5 Erk, agm, s. 226-228.

6 Ak, agm, s. 218.

7 Adem Çalışkan, “XIX. Yüzyılda Maraş’ta Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, 2. *Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Kitap 1, Edt. Durmuş Ali Arslan, Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mersin 2019, s. 199.

8 Sabri Mengirkaon, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır’da Veba-i Bakarî”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Edt. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 298.

9 Kurtuluş Demirkol, “1897-1898 Yıllarında Gebze Kazasında Sığır Vebası”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 4, 2017, s. 2541.

bölgesine yayılmıştır. Ülkede yaşanan sığır vebası başta olmak üzere salgın hayvan hastalıklarına karşı bir mücadele başlatılması amacıyla veterinerlerin yetiştirilmesine yönelik faaliyetlere başlanmıştır. Sultan II. Mahmud, ordunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla Prusyalı baytar Goldlewsky'yi davet ederek onu veteriner eğitime memur etmiş ve 1842 yılında İstanbul'da ilk veteriner okulu kurulmuştur. Baytarlık eğitimi için tesis edilen okul, okuma yazma bilmeyen askerler arasından seçilen talebeler nedeniyle istenilen noktaya taşınamamıştır. Okul, Sultan Abdülmecid Dönemi'nde 1849 yılında Harbiye Mektebi'ne bağlı özel bir sınıf açılarak yeniden eğitim hayatına başlamıştır. Harp okulu bünyesinde kurulan veteriner sınıfı ilk mezunlarını 1853 yılında vermiştir. Okulu başarıyla bitiren veterinerler binbaşı rütbesine kadar yükselmişlerdir. Salgın hayvan hastalıklarına karşı mücadelede istihdam edilmek üzere 1881'de veteriner okulu ile tıp okulunun öğretmenlerinden oluşan bir komisyon kurularak veteriner sınıflarına sivil öğrenci alınmasına yönelik girişimde bulunulmuştur. Ancak bu teşebbüs de istenilen sonucu vermemiş olacak ki 1889 yılına kadar ciddi bir adım atılmamıştır¹⁰. Salgınlara karşı arzu edilen başarı elde edilemeyince ve ülkenin veteriner ihtiyacının karşılanamaması üzerine 1889 yılında Mülkiye Baytar Mektebi kurulmuştur¹¹. 1893 yılında yani dört yıl süren eğitimin ardından mezun olunan okulda verilen eğitim klasik bilgilerden oluşmuş ve bilimsel açıdan oldukça yetersiz bir seviyede kalmıştır. Baytar sayısında da istenilen artış bir türlü elde edilememiştir¹².

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da mikrobiyoloji ve diğer tıp alanlarında görülen gelişmeler Osmanlı Devleti tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Vebâ-yı Bakarî başta olmak üzere ülkedeki salgın hayvan hastalıklarıyla mücadele etme konusunda Avrupa'daki gelişmelerden hareketle bir talimatname hazırlanması konusunda yapılan çalışmaların neticesinde 1893 yılında İstanbul Umur-ı Sıhhiye-i Baytariye Müfettişi Yarbar Haydar Bey'in öncülüğünde bir talimatname hazırlama çalışması başlatılmıştır. Kendisinin de içinde bulunduğu dört kişilik bir komisyon oluşturulmuş ve aynı yılın sonunda Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi kabul edilmiş ve ilk etapta Bursa'da uygulanmasına karar verilmiştir. 27 Nisan 1894'de insanlarda ve hayvanlarda görülen bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek için serum ve aşı imal etmek amacıyla Bakteriyolojihane-i Şâhâne, 1901 yılında ise hayvan hastalıklarının tespit ve tedavisi için Bakteriyoloji-i Baytari kurulmuştur. Ardından Adil Mustafa ve Fransız Maurice Nicolle burada sığır vebasına karşı serum üretme ve geliştirme faaliyetlerine başlamışlardır. Doktor Nicole, Bakteriyoloji'nin işleyişini Pasteur Enstitüsü'nü örnek alarak belirlemiştir. Müessese, İstanbul'un içme sularını incelemelerinin yanı sıra askeri ve sivil kuruluşların talep ettiği bakteri analizlerini de yapmışlardır. Bir yandan da sığır vebası ile difteri serumları üretmeye çalışmışlardır¹³. Yaptıkları çalışmalar neticesinde bir yıl sonra salgınla mücadelede etkili olan serumların

10 Özlü, agm, s. 2.

11 Ak, agm, s. 219.

12 Mengirkaon, age, s. 310; Askeri ve sivil veteriner okullarının birleştirilmesi fikri 1910 yılında gündeme gelmiş ancak bu girişim 1920 yılında sivil veterinerlik okulunun yanması neticesinde gerçekleşmiştir. Veteriner sınıfları 1921'de Selimiye'de Baytar Mekteb-i Âlisi adıyla birleştirilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından 1927 yılına kadar okuldan 71 veteriner hekim mezun olmuş, 1928 yılında İktisat Vekâleti'nden ayrılarak Maarif Vekâleti'ne bağlanan okulun adı Yüksek Baytar Mektebi olarak değiştirilmiştir. Türkiye'nin bir tarım ve hayvancılık ülkesi olması nedeniyle bu alanda istihdam edilecek uzmanların yetiştirilmesi amacıyla Ankara'da inşa edilen Yüksek Ziraat Enstitüsü binalarının 1933'te tamamlanmasının ardından İstanbul'da bulunan Yüksek Baytar Mektebi buraya nakledilerek eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiş olan okul, 1948 yılında Ankara Üniversitesi'ne bağlanmıştır. Berfin Melikoğlu Gölcü, Özlem Yüksel, Erhan Yüksel, "Baytar Mecmuası/Baytarî Mecmua (1923-1933) Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIX/1, 2017, s. 76; Kırbıyık, agm, s. 282.

13 Gülten Dinç, "Ortaasya Türk Topluluklarından Günümüz Türkiyesine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Gülten Dinç, 18, İstanbul 2012, s. 89.

seri üretimine geçmişlerdir¹⁴. Askeri ve sivil veterinerler tarafından uygulamaya konan talimatnamenin yetersiz kalması üzerine 1913 yılında Zabita-i Sihhiye-i Hayvaniye Kanun-ı Muvakkatı çıkarılmıştır. 45 maddeden oluşan bu talimatnameye göre hasta hayvanlar ile onlara temas eden hayvanlar itlaf edilecek, telef edilen hayvanların ücretleri hükümet tarafından ödenecek, hükümet ayrıca öldürülen hayvanların gömülmesi için yer temin edecek, hastalığın bulaştığı ahırlar kullanılmayacak ve ot, saman ile gübreler yakılacaktır¹⁵. Düzenlemeye itlaf ve tazminat ile ilgili maddeler konularak halkın salgını haber verme konusunda gösterdikleri çaba kırılmaya çalışılmıştır. Çünkü en önemli geçim kaynaklarından olan hayvanlarının öldürülmesini istemeyen Osmanlı halkı, sığır vebası salgınlarını yetkililerden gizlemiş ve bu durum da salgının hızlı bir biçimde yayılarak önü alınamaz bir hale gelmesine sebebiyet vermiştir.

Denizli’de Sığır Vebası

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile sığır vebası ilk önce doğuya ardından tüm Osmanlı coğrafyasına yayılmış ve binlerce büyükbaş hayvanın ölümüne neden olmuştur. Gerçi bu savaştan önce de vebâ-yı bakarî Osmanlı topraklarına uğramış ancak asıl yıkıcı etkiyi 19. yüzyıl ve sonrasında gerçekleştirmiştir. Tanzimat’tan sonra 1847, 1877, 1881, 1888, 1889, 1893, 1894, 1898, 1899, 1905 ve 1906 yıllarında ülkenin büyük kısmında veba salgınları etkili olmuştur¹⁶.

İç Batı Anadolu’nun kavşak noktalarından biri olan Denizli şehri, su kaynaklarının bolluğu, verimli toprakları ve önemli bir geçiş güzergahı olma gibi özellikleri ile ilk dönemlerden itibaren insanların yerleştiği bir kent olmuştur. Sahip olduğu coğrafi özellikleri ve ekonomik verimliliğinin yüksek olması nedeniyle Anadolu toplumlarının egemenlik mücadelelerine sahne olan bir yerleşim yeri olmuştur¹⁷. Osmanlılar devrinde Denizli toprakları üç sancağa bölündü. Bunlardan Işıklı, Homa, Çal, Baklan, Denizli, Honaz, Sarayköy ve Buldan Kütahya sancağına, Asi Karaağaç Hamid sancağına, Tavas ise Menteşe sancağına bağlanmıştır. Bu durum 19. yüzyıl başlarına kadar bu şekilde devam etmiş, ardından Anadolu Beylerbeyliğinin dağılması üzerine Denizli, Aydın eyaletine bağlanmıştır¹⁸. Tanzimat ile birlikte yeni idari düzenlemelere gidilmiş ve yapılan düzenleme ile Denizli ve çevresi 1793’ten beri sürdürdüğü Valide Sultan Hassı statüsünden çıkarak bir kaymakamlık haline gelmiştir. Denizli’nin İzmir’den yönetilen Aydın vilayetine bağlı kaymakamlık statüsü 1867 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte Menteşe Sancağı’na bağlı bir kaza statüsüne indirilen Denizli bir yıl sonra yeniden Aydın’a bağlanmıştır¹⁹.

19. yüzyılda meydana gelen sığır vebası salgınları neticesinde yaşanan büyükbaş hayvan ölümleri çoğu Osmanlı kentinde olduğu gibi Denizli ve çevresini de olumsuz yönde etkilemiştir. Hayvancılık faaliyetlerinin aksamasının yanı sıra tarım ve ticaret alanında da derin etkileri olmuştur. Belli bir bölgede ortaya çıkan sığır vebası salgınları hızlı bir biçimde

14 Mustafa Turan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakari Salgını ve Düşündürdükleri”, *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, Edt. Remzi Kılıç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 982.

15 Erk, agm, s. 230-231.

16 Nihal Erk, Naki Cevat Akkerman, *Türkiyede Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 10.

17 Yusuf Kılıç, “Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2016, Bildiriler I, Ed. Ayfer Özçelik, M. Yaşar Ertaş, Yusuf Kılıç, Yasemin Avcı, Süleyman İnan, Selim Parlaz, Fakülte Kitabevi, Denizli 2007, s. 12.

18 Tuncer Baykara, “Denizli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1994, s. 157-158.

19 Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 83-88.

genişleyerek çevre bölgelere de sirayet etmiştir. Aydın epidemisinde hastalık 1894 yılından itibaren baş göstermiş ve 1898 yılına kadar bölgede hakim olmuştur. Bahsedilen zaman aralığında görülen vebâ-yı bakarî neticesinde Aydın vilayeti ve bağlı sancaklarında toplam 58.500 büyükbaş hayvan ölmüştür²⁰. Aydın vilayetine bağlı bir sancak olan Denizli'nin merkezi ve ilçeleriyle birlikte köylerinde de veba salgınları görülmüş ve bu salgınlar neticesinde kent ekonomisi ağır bir darbe almıştır.

Osmanlı Devleti'nin milli ekonomisinin içinde en önemli kaynaklardan olan tarımın sürdürülmesi için elzem olan büyükbaş hayvan varlığına karşı en büyük tehdit olan vebâ-yı bakarî karşısında maruz kalınan temel eksiklik salgının tam zamanında yetkililere haber verilmemesidir. Sıhhi kurallara uyulmaması, fenni ve sıhhi tedbirlerin alınmaması, Osmanlı halkının salgının tehlikeleri konusunda bilgisiz olması, hastalık karşısında kayıtsız kalınması ve alınacak tedbirlere maruz kalmaktan kaçınması neticesinde salgın hızlı bir biçimde yayılma fırsatı yakalamıştır. Mahalli idareciler de halkın bu tavrından dolayı hastalığı zamanında öğrenememiş ve gerekli tedbirlerin alınmasında aksaklıklar yaşanmıştır. Hastalığın ilk ortaya çıktığı anda yapılması gereken önlemlerin alınmaması neticesinde baytarlar bölgede yeterince etkili olamamışlardır. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla alınacak en önemli tedbir, bölgenin kordon altına alınması ve kordonların güvenliğinin temin edilmesidir. Kurulacak kordonlar yardımıyla sağlıklı ile hasta hayvanların birbirine temas etmesinin önü alınacak, kordon altında tutulan yerden hayvanların ve hayvansal ürünlerin belirlenen yerin dışına çıkarılması engellenecektir. Böylece hastalık dar bir alanda tutularak çevreye yayılmasının önü alınacaktı²¹. Ancak gerek kordonların kurulması gerekse de bunların muhafazası hususunda gerekli önlemler alınamamıştır. Öyle ki bazı yerlerde kordonlar tesis edilememiştir. Kordonların kurulduğu yerlerde ise bunların korunması için asker görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Ancak görevli askerlerin maaşlarının ne şekilde ve hangi kurum tarafından ödeneceği meselesi ortaya çıkmış ve bu durum da bazı aksaklıkları beraberinde getirmiştir²².

Denizli merkez ile Sarayköy, Buldan ve Karaağaç kazalarında görülen sığır vebası salgınlarında kordon kurulmasına rağmen bu kordonların tam olarak muhafaza edilemediği anlaşılmıştır. Tıbbiye Nezareti'ne yazılan yazıda, vebâ-yı bakarînin sirayetine engel olmak amacıyla kurulan kordonların muhafaza edilemediği ve *hasta ve bulaşık hayvânâtın itlâf edilip edilmemesi* konusunda Baytar Komisyonu'ndan bilgi talep edilmiştir²³. Verilen cevapta, hayvan hastalıkları hakkında kaleme alınıp vilayetlere gönderilmiş olan talimatnamede sığır vebası karşısında yapılması gerekenler ve alınması istenen *tedâbîr-i fennîyenin* açıkça belirtilmiş olduğu halde üst makamlara konunun sorulup cevap beklenmesi ile vakit geçirilmemesi gerektiği konusunda mahalli idareciler uyarılmıştır. Talimata göre hareket edilerek zabita efradı eğer yeterli sayıda değilse baytarlar tarafından vilayete başvurularak sayılarının arttırılması ve işlerinin kolaylaştırılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir²⁴.

Denizli'de 1889 yılında etkili olan sığır vebası salgını haber alınır alınmaz bölgeye sağlık personeli gönderilmiştir. Heyet, yapmış olduğu tedaviler neticesinde hastalık bulaşan sığır ve mandalardan kan aldırılması yönteminin faydasını görmüş ve bu tedavi yönteminin hastalık bulunan diğer bölgelerde de uygulamaya konulması hususunda Aydın vilayeti baytarı durumu telgrafla merkeze bildirmiştir. Salgının önlenmesi amacıyla yapılan bu

20 Erk, Akkerman, *age*, s. 12.

21 Turan, *agm*, s. 983.

22 Turan, *agm*, s. 985.

23 DH. MKT. 1778/125, 6 Kasım 1890 (23.03.1308).

24 DH. MKT. 1800/59, 18 Ocak 1891 (07.06.1308).

başvuru üzerine harekete geçilmiş, salgının önlenmesi konusunda diğer bölgelerde uygulanan usul ve yöntemler hakkında bilgi alınması ve sığır vebası salgınlarında kullanılacak tedbirlerin tıbbiye meclisinde oluşturulan komisyonun kararına bağlı olduğu cevabı verilmiştir²⁵. Buradan hareketle devlet yetkilileri ile baytar komisyonunda görevli sağlık personelinin hastalığın bertaraf edilmesi hususunda merkezi bilgilendirdiği ve hayvanların tedavisinde faydası görülen metotlar hakkında çalışmalar yaptıkları anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti’nde hayvancılık daima önemli bir faaliyet sahası olmuştur. Çiftçilik yapan yerleşik toplum çift sürmek ve taşıma gibi işler için büyükbaş hayvan beslemişlerdir. Çoğu Osmanlı kentinde olduğu gibi Denizli’de de hayvancılık halkın temel geçim kaynaklarından birisidir. Hayvan yetiştiriciliğinin tarım faaliyetleri ile yakın münasebeti bulunmaktadır. Çekim ve yük taşımada güçlerinden faydalanmak, gübre sağlamak, çiftçinin peynir, yağ, süt, et, deri gibi ihtiyacını karşılamak ve bu ürünleri satarak gelir elde etmek amacıyla hayvan yetiştirilmiştir²⁶.

1897 yılında İstanbul Çatalca’da bir sığır vebası salgınının görülmesi üzerine Bakteriyolojihane Müdürü Doktor Nicolle, ölen hayvanların kanları üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde bu hastalığa sebebiyet veren mikrobu bulmuş ve serum hazırlama çalışmalarına başlamıştır. Uzun uğraşlar sonunda sığır vebasına karşı bir serum hazırlamayı başaran Nicolle, ilacın ne kadar etkili olduğunu anlamak için Bakteriyolojihane’de deneyler yapmıştır. İlk önce Halep cinsi iki buzağı alan Nicolle, birisini serum ile aşıladıktan sonra her ikisine de sığır vebası virüsü zerk etmiştir. Serum verilen hayvan hayatta kalırken diğer buzağı ölmüştür. Ardından Kırım cinsi iki danada uygulama tekrar edilmiş ve aynı sonuçlara varılmıştır. Serumun başarılı neticeler vermesi üzerine toplanan Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu, serumun ülke genelinde uygulanmasına karar vermiştir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Ekim 1898’e kadar serum için harcanan 3.000 kuruş ile serum üretimi için kullanılan hayvanların yem masrafı olan 5.000 kuruş Muayene-i Hayvaniye Rüşümü’nden ödenmesine karar verilmiştir. Bu esnada Aydın ve Yozgat’ta ortaya çıkan vebâ-yı bakarî neticesinde 3.000’i aşkın hayvan telef olmuştur. Nezaret, serumun buralarda kullanılarak şayet yararı görülürse ülke genelinde tatbik edilmesini istemiştir. Sultan II. Abdülhamid bu öneriye sıcak bakmış ayrıca hastalığa yakalanan hayvanların kırlara ve meralara çıkarılarak sağlıklı olanlardan uzaklaştırılmasını, hastalık nedeniyle ölenlerin ise üç metre derinliğinde çukurlar kazılarak gömülüp üzerlerine kireç dökülmesini emretmiştir²⁷. 1900 yılında Çal kazasında ortaya çıkan büyükbaş hayvan hastalığı akıllara vebâ-yı bakarî şüphesini getirmiştir. Hemen hastalığın teşhisi için harekete geçilmesi ve bölgeye baytarlar gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir²⁸. Hastalıkla mücadele etmek için yerel idareciler ile sağlık heyetinin ortak çalışması zorunlu görülmüş, nizamnamenin eksiksiz uygulanması ve hastalık haber alınan yerlere baytarların sevkî için harcanan masraflardan Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti yetkili tutulmuştur. Bununla birlikte hastalığın erken haber alınması için köy muhtarları ile ihtiyar heyetleri, yerel idarecilere haber vermek ve baytarlar tarafından yapılması istenen tedbirlerin eksiksiz bir biçimde yerine getirilmesi hususunda sorumlu tutulmuşlardır²⁹. Çal’da görülen hastalığın ne olduğu konusunda yapılan incelemelerin ardından hastalığın vebâ-yı bakarî

25 DH. MKT. 1615/8, 10 Nisan 1889 (09.08.1306).

26 Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 100.

27 Nuran Yıldırım, “Bakteriyolojihane-i Şahane’de Veteriner Bakteriyoloji (1893-1901)”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 408-409.

28 BEO. 1559/116890, 6 Ekim 1900 (11.06.1318).

29 Turan, agm, s. 987.

olduğu ve uygulanan serum ile *tedâbir-i fennîyenin semeresiyle* hastalığın bertaraf edildiği bildirilmiştir³⁰.

Serumun imali ve uygulanması ile veba salgınlarından telef olan hayvanların sayısı oldukça azalmıştır. Daha önce sığır vebası bulaşan 300 hayvandan 180' i ölürken serumun uygulanması ile bu oran binde 1-2'ye kadar gerilemiştir. Serum üretimi yapılan Bakteriyojihanenin fiziksel durumunun iyileştirilmesi ve üretilen serum sayısının artırılması için Dr. Nicolle büyük çaba sarf etmiş ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi durum buna pek fazla müsaade etmemiştir. Nitekim Nicolle ayrıldıktan sonra gerek vebâ-yı bakarî gerekse de diğer hayvan hastalıkları için yapılan çalışmalarda aksamlar meydana gelmiştir³¹.

Denizli ve çevresinde sığır vebası salgınlarının sık sık yaşanmasının en önemli etkisi hastalığın ilk ortaya çıktığı anda yetkililere haber verilmemesidir. Halkın bu konuda bilinçsiz davranması, salgın sebebiyle uygulanacak yaptırımlardan çekinmesi, geçimini sağladığı hayvanının hastalığını kabullenememesi ile birlikte ücra köşelerde kalmış yerleşim yerlerine zamanında ve yeterli sayıda baytar gönderilmemesi de salgının varlığını uzun süre sürdürmesinde etkili olmuştur. Hastalığın vilayetin hemen her yerinde bir zamandan beri *icrâ-yı hüküm ederek çok sayıda telefâta* sebep verdiği ve dolayısıyla çiftçiler ile birlikte devlet hazinesinin de olumsuz etkilendiği belirtilmiştir. Salgının bir an evvel söndürülmesi için sürekli olarak istihdam edilen baytarların yanı sıra geçici surette baytarların da gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. 1909 yılında Denizli'nin Sarayköy kazasına bağlı İhsaniye köyünde vebâ-yı bakarî zuhur etmiştir. Vilayet, durumu bildiren telgrafı Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bildirmiştir. Verilen cevapta hastalığın bertaraf edilmesi için Zabita-i Sıhhiye-i Hayvaniye Nizamnamesi'nin gereği gibi uygulanmasının zorunlu olduğu açıklanmıştır. Bölgede meydana gelen salgınların ortadan kaldırılması için talimatnamede bulunan maddelerin eksiksiz bir şekilde yerine getirilerek baytar heyetinin tavsiye ettiği koruyucu önlemlerin âcilen ve kâmilan yerine getirilmesinin şart olduğuna değinilmiştir³². Başka bir belgede ise sığır vebasının Osmanlı topraklarında beş altı yıl içerisinde 600.000 hayvanın telef olmasına sebep olduğu ifade edilmiştir. Hatta bu şekilde devam eder ve gerekli önlemler alınmaz ise birkaç sene sonra Osmanlı ahalisinin elinde *ne sabana koşacak ne de sütünü sağacak hayvan kalmayacağı* bildirilmiştir. Salgının önlenememesi ise üç nedene bağlanmıştır. Birincisi salgının halk tarafından yetkililerden saklanması, ikincisi kordonların muhafaza edilememesi, üçüncüsü ise sıhhi ve fenni uygulamaların yeterince icra edilememesidir. Ahalinin bu hastalığı gizli tutmasından dolayı vebâ-yı bakarî birkaç kazaya bulaştıktan sonra yetkili mercilerin haberdar olduğu anlatılmıştır. Yine kordon altında tutulan bulaşık yerlerden dışarıya hayvan ve hayvansal ürünlerin gönderilmesi salgının şiddetini arttırmıştır. Kordonların muhafazasında her ne kadar hükümet sorumlu olsa da jandarma efradının yetersizliğinden dolayı bunların yerine gardiyan ve bekçiler görevlendirilmiştir. Bunların maaşlarının ödenmesi meselesi nedeniyle sürekli olarak nezarete yazılar yazılmakla zaman geçirildiği ancak nezaret bütçesindeki paranın öyle binlerce gardiyan ve bekçiye yetmeyeceği açık olduğundan bölgeye asker gönderilmesi kararlaştırılmıştır³³. Denizli halkının da gizli tutması nedeniyle hastalık hızlı bir biçimde etrafa yayılarak önü alınamaz bir duruma gelmiştir. Ayrıca bölgedeki kordonların

30 BEO. 1559/116890, 6 Ekim 1900 (11.06.1318).

31 Yıldırım, age, s. 410.

32 DH. MKT. 2765/17, 11 Mart 1909 (18.02.1327).

33 DH. İD. 106/11, 3 Kasım 1909 (19.10.1327).

gerektiği gibi korunamaması ve baytar heyetinin bölgeye geç gelmesi de salgının şiddetini arttırmasına sebebiyet vermiştir³⁴.

Sonuç

Büyükbaş hayvan hastalıkları içerisinde en ölümcül salgınlardan biri olan vebâ-yı bakarî eski devirlerde de etkisini göstermesine rağmen hastalık ile bilimsel anlamda mücadele edilmesi 18. yüzyılda başlamıştır. Çok yıkıcı tesirleri olan sığır vebası salgınlarının şiddetini azaltmak amacıyla Avrupa’da veteriner okulları açılmış, uluslararası toplantı ve görüşmeler yapılarak hastalıkla mücadele yöntemleri araştırılmıştır. Asya kökenli olan sığır vebası salgınları ortaya çıktığı kıtanın sınırlarını aşarak dünya geneline yayılmış ve büyük çapta büyükbaş hayvanın ölümüne sebebiyet vermiştir. Özellikle ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olan devletler veba salgınlarından derinden etkilenmişlerdir. Başlarda önemsenmeyen hayvan hastalıklarının gittikçe daha geniş alanlara yayılması, çok sayıda telefata sebep olması ve ülkelerin ekonomilerine büyük darbe vurması neticesinde hastalık ile mücadeleye hız verilmesine karar verilmiştir.

Halk arasında değişik isimlerle anılan Osmanlı arşiv belgelerinde ise vebâ-yı bakarî şeklinde geçen sığır vebası hastalığı önemli bir ticaret, tarım ve hayvancılık ülkesi olmasının yanı sıra doğu ile batı dünyasını birbirine bağlayan stratejik bir konumda yer alan Osmanlı Devleti topraklarına da uğramış ve uzun yıllar boyunca devletin tarım ve ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Siyasi alanda içeride ve dışarıda pek çok sorunla uğraşan Osmanlı Devleti, büyükbaş hayvanlar arasında çıkarak hızlı bir biçimde genişleyen salgın karşısında zor bir duruma düşmüştür. Hayvan hastalıklarına karşı veteriner okulları açılması için harekete geçilmiş ancak bundan istenilen sonuç elde edilememiştir. Gerek ülkedeki baytar sayısının istenilen seviyede olmaması gerekse de hastalığın ilk çıkış anında haber alınamaması üzerine salgına müdahalede geç kalınmıştır. Sığır vebası hastalığının tanı ve tedavisinin zaman alması da durumu daha da kötü bir hale getirmiştir. Nihayet Dr. Nicolle’un Bakteriyojohane-i Şâhâne’de yapmış olduğu çalışmalar neticesinde vebâ-yı bakarîye karşı serum icat edilmiştir. Ancak gerek serumların üretimi için gereken fiziksel ortamın sağlanamaması gerekse de çalışma yapmak için gerekli bütçenin tahsil edilememesi üzerine bu girişim de tam olarak başarıya ulaşmamıştır.

İç Batı Anadolu’nun önemli bir tarım ve ticaret kenti olan Denizli ve çevresi de hayvan hastalıklarının yoğun bir biçimde yaşandığı yerlerden birisi olmuştur. Herhangi bir köyde ortaya çıkan salgına vakt u zamanında müdahale edilmediği için hastalık çevrede bulunan sağlıklı hayvanlara da bulaşmış ve böylece önü alınamaz bir hale gelmiştir. Bölge halkının hastalıkları yetkililere haber vermekten imtina etmesi, hayvanlarının itlaf edilmesine karşı çıkması, hastalığın bertaraf edilmesi için kurulan kordonların korunamaması ve kordonun dışına çıkarılmaması gereken eşya ve malzemelerle taşınan virüs etrafa saçılarak etki alanını genişletmiştir. Kordonların muhafazası için yeterli sayıda güvenlik görevlisinin temin edilememesi ve bunların yerine bölgedeki bekçi ve gardiyanlardan istifade edilmesi de istenilen sonucu vermemiştir. Bunların maaş problemleri nedeniyle görevlerini gereği gibi yerine getirmemeleri nedeniyle asker istihdam edilmesi yoluna gidilmiş ancak aradan geçen zaman hastalığın etrafa yayılmasına sebep vermiştir. Sığır vebasına karşı geliştirilmiş olan serumların bölgeye transferi de sıkıntılı olmuştur. Serumların bir kısmının kötü yol ve hava şartları neticesinde bozulması ve kırılması nedeniyle yenileri istenmiş bunların gelişi de zaman almıştır. Hatta bazen serumların az olması nedeniyle vilayete gönderilen serumların sayısında azalma yaşanmıştır.

34 DH. İD. 106/11, 10 Ekim 1909 (25.09.1327).

Kaynakça**1. Osmanlı Arşivi Belgeleri**

Babîâli Evrak Odası: (BEO.) 1559/116890.

Dâhiliye Nezâreti, İdare: (DH. İD.) 106/11.

Dâhiliye Nezâreti, Mektubi Kalemi: (DH. MKT.) 1615/8; 1778/125; 1800/59; 2765/17.

2. Araştırma Eserler ve Makaleler

Ak, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, 39, Bahar 2016, s. 215-240.

Avcı, Yasemin, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

Baykara, Tuncer "Denizli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1994, s. 155-159.

Çalışkan, Adem "XIX. Yüzyılda Maraş'ta Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *2. Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Kitap 1, Edt. Durmuş Ali Arslan, Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mersin 2019, s. 196-212.

Demirkol, Kurtuluş, "1897-1898 Yıllarında Gebze Kazasında Sığır Vebası", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 4, 2017, s. 2541-2544.

Dinç, Gülten, "Ortaasya Türk Topluluklarından Günümüz Türkiyesine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Edt. İbrahim Başağaoğlu, Gülten Dinç, 18, İstanbul 2012, s. 73-104.

Erk, Nihal, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 10/3-4, 1963, s. 221-237.

Erk, Nihal, Naki Cevat Akkerman, *Türkiyede Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyonu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

Güran, Tevfik *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

Kırbıyık, Kasım, "Baytarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1992, s. 278-282.

Melikoğlu Gölçü, Berfin, Özlem Yüksel, Erhan Yüksel, "Baytar Mecmuası/Baytarî Mecmua (1923-1933) Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 19/1, 2017, s. 75-134.

Mengirkaon, Sabri, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'da Veba-i Bakarî", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Edt. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 295-320.

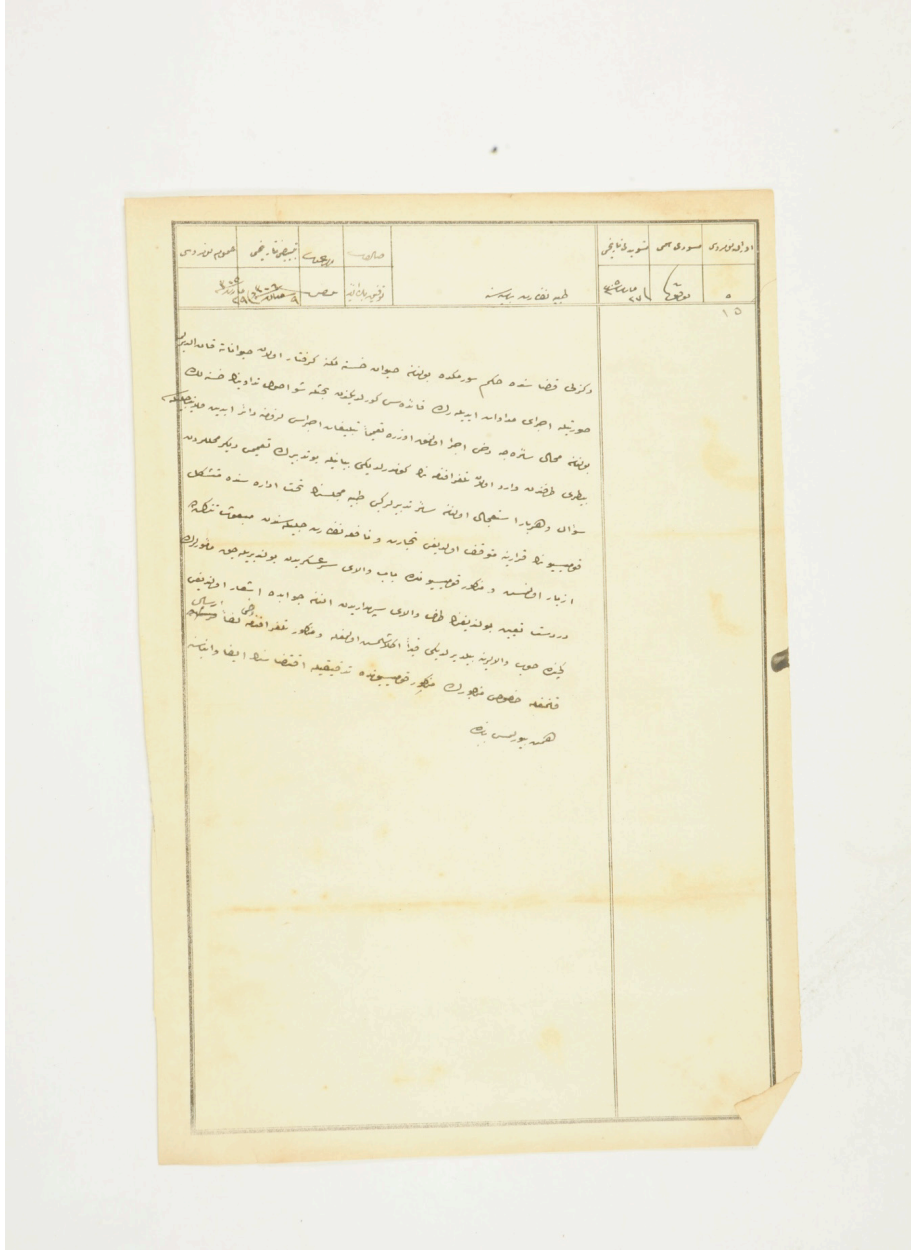
Özlü, Zeynel, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülcenb", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, 2014, s. 1-14.

Turan, Mustafa, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Veba-yı Bakarî Salgını ve Düşündürdükleri", *Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları*, Edt. Remzi Kılıç, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 977-993.

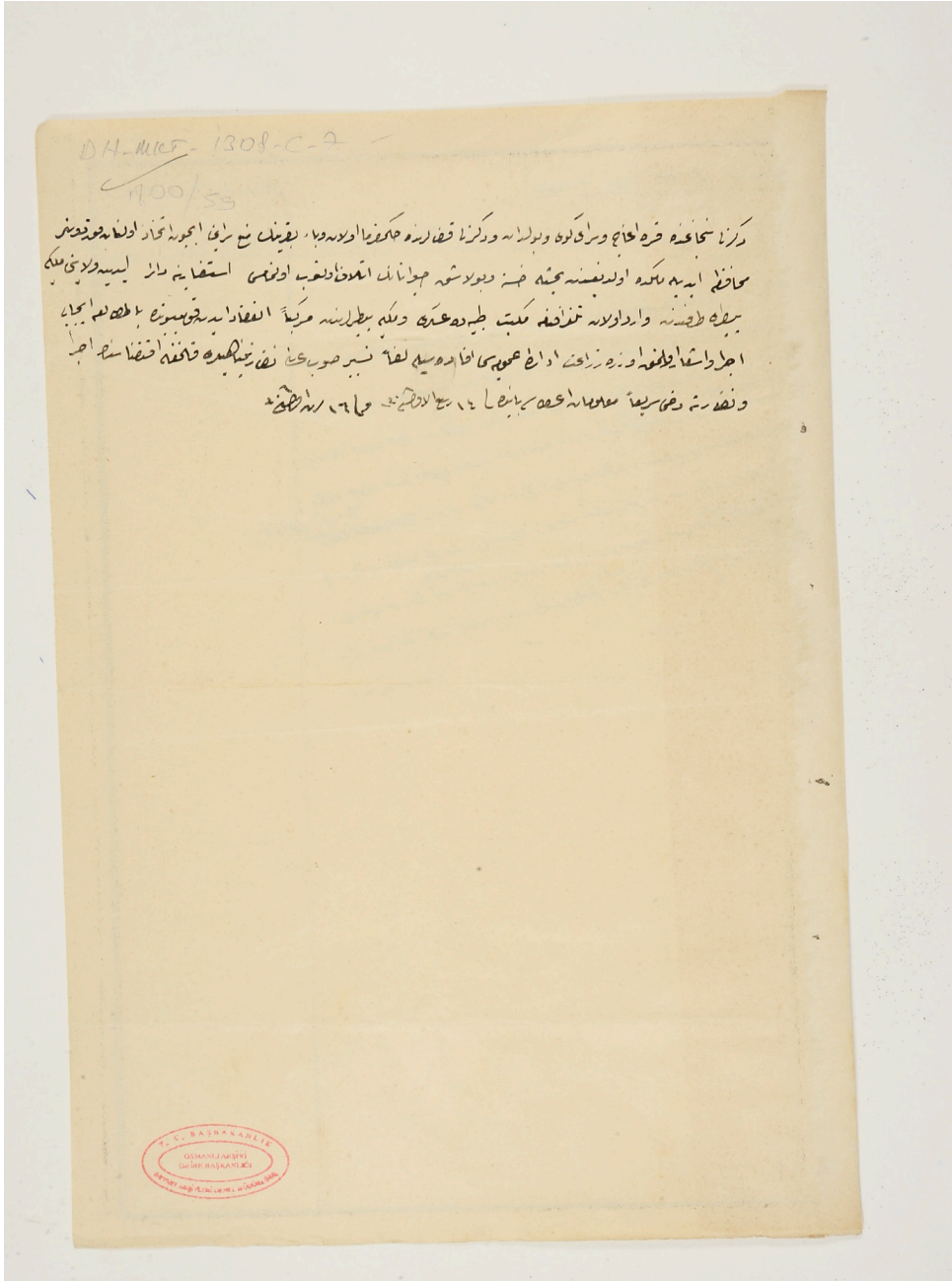
Yıldırım, Nuran "Bakteriyolojihane-i Şahane'de Veteriner Bakteriyoloji (1893-1901)", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Yusuf Kılıç, "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2016, Bildiriler I, Ed. Ayfer Özçelik, M. Yaşar Ertaş, Yusuf Kılıç, Yasemin Avcı, Süleyman İnan, Selim Parlaz, Fakülte Kitabevi, Denizli 2007, s. 12-22.

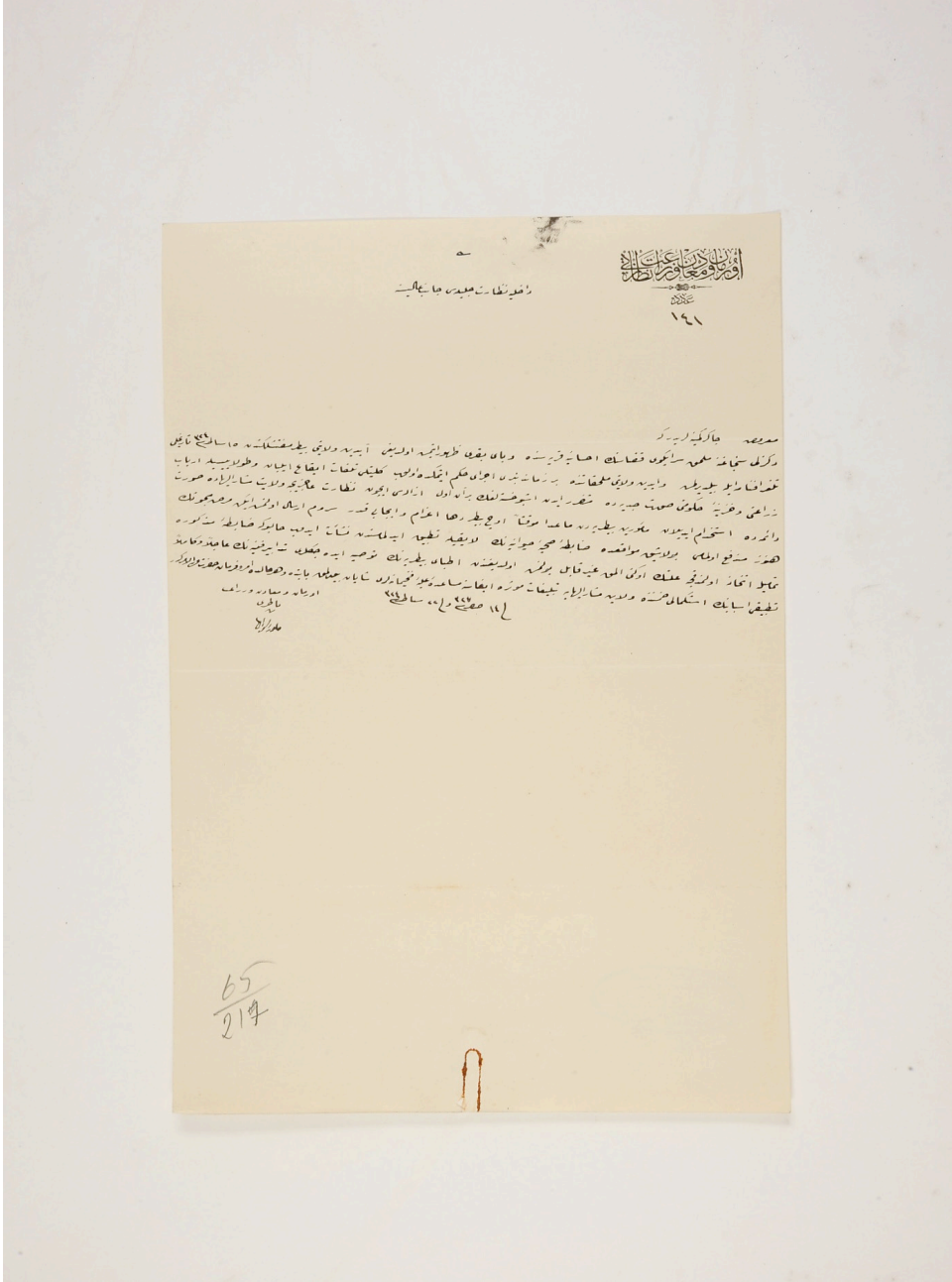
Eklr

EK 1: Denizli'deki hayvan hastalığı salgınına karşı askeriye den gerekli sağlık personelinin gönderildiği (DH. MKT. 1615/8)

EK 2: Denizli Sancağı'nda Karaağaç, Sarayköy, Buldan ve Denizli kazalarındaki veba-i bakarinin yayılmasını önlemek için kurulan kordonlar muhafaza edilememekte olduğu ve hasta hayvanatın itlaf olunup olunmaması hakkında (DH. MKT. 1800/59)

EK 3: Denizli'nin Sarayköy Kazası'na tabi İhsaniye Karyesi'nde zuhur eden sığır vebası hastalığının yayılmasının engellenmesi ve tamamen ortadan kalkması için Aydın Vilayetince gereğinin yapılması (DH. MKT. 2765/17)